

DIŞ POLİTİKA VE SİYASİ AHLÂK

Kemal BEYDİLLİ*

Akdedilen muâhedelere riâyet olunmadığını dile getiren bir yabancı elçinin, kendisine yönelttiği şikâyetler üzerine Sokullu Mehmet Paşa'nın cevaben ifade ettiği şu sözler, Osmanlı klâsik dönemlerinde devletlerarası ilişkilerdeki temel unsurun ne derecelerde gerçekçi bir tarzda kavranmış olduğunun bir göstergesidir: "*Ahdnâmeler olu doğmuş birer vücûdudur. Onlara hayatiyyet bahşedecek olan şey, tarafların bunları yaşatmak için duydukları arzu ve azimdir*". Dolayısıyla bir antlaşma yapılmış olabilir, ancak hemen akabinde değişen siyâsi şartlar, bundan beklenen hedeflere erişilmesini imkânsız kılabilir veya o haliyle devletin çıkarlarına ters düşebilir. Bu durumda, sırf yapılmış diye, devlet çıkarlarına ters düşen bir antlaşmayı yürürlükte tutmanın ve tatbika çalışmanın, gerçekçi bir politika takib etme ile ilgisi olabilir mi? Dış politikada, subjektif değerler ve yaklaşımlarla yön tutmak, sırf verilen söze riâyet etme telâkkisi doğrultusunda hareket etmek, belki bireyler için övünülecek bir meziyet sayılabilse de, devlet ahlâkı anlayışı içinde yeri olmaması icâb eden bir davranıştır. Zirâ devletler arasında asl olan, bireylere özgü niteliklerle hareket, dolayısıyla, namuslu, ahlâklı, dürüst, riyâsız ve görüldüğü gibi olma veya dini ölçü alarak hareket etme değil, yalnızca çıkarlardır.¹ Devlet menfaatinin herşeyin üstünde tutulması icâb ettiğine dair olan görüşleri, XVI. yüzyılın büyük şeyhülislâmı Ebussud Efendi'nin vermiş olduğu bir fetvada da takib etmek mümkündür ve aynı dönemi paylaşan Sokullu'nun yukarıdaki ifadesi ile örtüşmesi itibariyle Ebussud Efendi'nin bu fetvası, bu konuda takib edilmekte olan *realpolitika* anlayışını açığa vuran önemli bir belge niteliğindedir. Vaktiyle Hammer tarafından kullanılmış, Düздаğ'ın yayınlamış ve en son İmber tarafından tekrar değerlendirilmiş olan bu fetvayı buraya aynen alıyoruz:

"Mes'ele: Sâbıkan vilâyet-i dâr-ı islâmdan olup, ba'de zemânin kuffâr-ı hâksâr müstevli olup, medâris ü mesâcidin harâb ve mu'attal ve menâbir u mehâfilin alâ'im-i küfr ü dalâlet ile mâlâmâl edip, nice turlü ef'âl-i habise ile dîn-i islâma ihânet kasdın eyleyip ve etrâf-ı âleme evzâ'-ı kabîhaların işâ'at eyleseler, pâdişâh-ı dîn-penân hazretleri hamiyet-i islâm muktezâsınca diyâr-ı mezkûru kuffâr-ı rû-siyâh elinden alıp, dâr-ı islâma il-

* Prof. Dr., İ.Ü. Edebiyat Fakültesi.

¹ Burada, "İngiltere'nin dostları yoktur, menfaatları vardır" diyen Churchill'i hatırlamamak mümkün değildir!

hâk eylemeğe azîmet ve himmet buyursalar, sâbikan mezkûr keferenin tasaruflarında olan âhar vilâyetler musâlâha olundukda, ellerine verilen ahidnâmede mezkûr vilâyet dâhil olmak ile şerî'at-ı mutahhara mucebince mezkûr ahidnâme nakzına azîmet buyurmalarına mâni' olur mu beyân buyurula.

El-cevâb: *Aslâ mâni' olmak ihtimâli yoktur. Pâdişâh-ı ehl-i islâm tevâ'if-i keferre ile sulh eylemeği ol vakit meşrû' olur ki, kâffe-i müslimîne menfa'at ola. Menfa'at olmayacak aslâ sulh meşrû' değildir. Müşâhede olunup mü'ebbed yâhûd muvakkat sulh olunduktan sonra, menfa'at bu zemânda bozulması enfâ' görülse, elbette bozmak vâcib ve lâzım olur. Hazret-i Resûlullah, hicret-i nebeviyyenin altıncı yılında, küffâr-ı Mekke ile on yıl sulh edip, hazret-i Ali mu'ekked ahidnâme yazıp, mu'ahede mukarrere kılındıktan sonra, gelecek yıl bozmak enfâ' görulup, hicretin sekizinde uzerlerinde varıp, Mekke-i mu'azzamayı feth buyurmuşlardır. Hazret-i halîfe-i rabbü'l-âlemîn azîmet-i hümâyûnlarında, cenâb-ı Risâlet-penâh hazretlerinin sünnet-i şerîflerine iktidâen buyurmuşlardır. Müstetbi'-i feth-i mübîndir. Bi-inâyeti'llahi'l-mu'in".²*

Bu politik telâkki muvâcehesinde, Osmanlı diplomasisinin, gelişen Avrupa diplomatik usûl ve âdâbı karşısında, zamanla ne kadar sâde-dil bir görüşe zâhib olduğu, çeşitli olaylarda takib edilebilmektedir. II. Mahmud'un bir *Hatt'*ından örnekleyeceğimiz şu tesbiti, vaktiyle Sokullu'nun açığa vurduğu "*gerçekçi politika*" tavrının ışığı altında mütalaa edildiğinde, birkaç yüzyıl boyunca bu sahada edinilen acı tecrübelerin bir neticesi ve politik telâkkilerdeki değişimin de bir göstergesi olsa gerektir: "*Frenklerin mukaddema söylediklerinde durmayıp, kendülerine kangı sûret uygun gelir ise, derhâl ol sûrete teşebbus etmekde oldukları ma'lûmdur*".³ Yani, Avrupa devletleri politikalarını verdikleri sözler ile kayıtlı ve sâbit tutmakta ve değişen şart ve çıkarlara göre politikalarını da değiştirmektedirler. Oysa, II. Mahmud'un yadırgayarak dile getirdiği Avrupa devletlerinin takib ettiği bu siyâsî davranış ve ahlâkı, Sokullu'nun vaktiyle söylediklerinde açıkca ifadesini bulan ve devletlerarası ilişkide yalnızca çıkar ilintisini esas alan ve bu yüzden de yabancı elçilerin şikâyetlerine yol açmış bulunan klâsik dönem Osmanlı siyâsî telâkkisinin aynısı değil midir!

Karlofça ile yaşanan büyük sarsıntı ve özellikle Kaynarca ile süregelen hezimet ve toprak kayıplarıyla başlayan yeni devir, giderek Osmanlı devlet adamlarının siyâsî ahlâk kavrayışı üzerinde önemli değişiklikler meydana getirmeye başlamıştır. Yapılan antlaşmalara tam olarak riâyet edilmesinde hayatî faydalar gören ve siyâsî dolayısıyla askerî ve ekonomik zafiyetini böylece en az derecelerde zarar getiren bir halde tutmak isteyen, artık Osmanlı tarafıdır ve değişen şartlar karşısın-

² Mehmet Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhulislâm Ebussud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul 1972, s. 108- 109; Aynı fetva için bk. kezâ, Hammer, GOR, II, Pesth 1834, s. 402.

³ BOA HH. 43468

da Osmanlı devletine karşı çıkarıcı ve değişken bir politika geliştiren, ahde vefâ nedir bilmeyen, verdikleri sözde durmayan ve bu sebebden ötürü de devamlı Őikâyetlere konu edilen Avrupa diplomasisi karşısında; doğrucu, dürüst, yalan söylemeyen, aldatmayan, niyetlerini gizlemeyen, hülâsa bireylere mahsus ahlâkî değerlerle devlet politikasını yönlendirmeye çalışan Osmanlı siyâsî telâkkisi, devletin içinde bulunduğu zafiyyet haline en uygun bir politik davranış ve değerler olarak gelişmeye ve yerleşmeye başlar. Giderek daha çok benimsenecek ve hattâ bir övünç kaynağı olacak, karşı tarafın buna tamamen ters düşen ahlâkî değerlerini ise yadıgayacak ve ayıplayacak olan bu yeni devir siyâsî ahlâk kavrayışı, aslında *zaruretini meziyyet haline getirilmesinden* başka birşey değildir. 1606 Zitvatorok antlaşmasında, Avusturya'nın bir kalemde ve son defa ödeyeceği belirli bir meblağ üzerinde, başkaca ne ad altında olursa olsun para talep edilmeyeceği sözünü alan veya *Kaiser* ünvanını *Padişah* ile denk düşürme başarisını gösteren siyâsî zafer, kâğıt üzerinden çıkıp geçerlilik bulabilmek için karşı tarafı otuz küsur sene uğraştırmıştır. Dolayısıyla, zaruret halinin giderilmesi, çıkarlara göre yönlendirilen politikaların tekrar su üstüne çıkmasına imkân vermekteydi. Avusturya hükümdarının *kayzerliği*, yapılan antlaşmaya rağmen hemen tanınmadığı ve alternatif ünvanlarla geçiştirildiği gibi,⁴ *haraç* adı altındaki parasal taleplerde bulunulmaya da, yine antlaşmanın açık maddelerine rağmen devam edildi.⁵ Hülâsa, devletlerarası ilişkilerde verilen sözün bir değeri olması, bu sözü verenin güçlü veya zayıf olma hali ile doğru veya ters orantılıdır.

Ancak, giderek artan zafiyyet hali, Osmanlı diplomasisine, saygın bireyler için geçerli olabilecek vasıflar ağırlıklı yeni bir ahlâkî zihniyet kazandırdı ve birey ahlâkî ile devlet ahlâkını birbirine karıştırdı. 18. yüzyılın son çeyreği ve 19. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan bir devir, bu yeni siyâsî ahlâkın, dolayısıyla *zarureti meziyyet haline getirme* zafiyyetinin örnekleri ile doludur. Bu devirdeki harbler ve Avrupa devletleri ile ittifak yapma düzeyinde girişilen münâsebetler yoğunluğu, Batı tarzında gerçeķçi bir politika takip etme prensiplerinin tekrar tanımlanmasında ve benimsenmesinde başlıca etken olacaktır.

1790'da Prusya ile yapılan ittifâk antlaşmasının Rusya'ya karşı işletilmesi, antlaşmanın açık ve bağlayıcı hükmüne rağmen tatbik edilememiş ve Prusya bu konudaki tahahhüdünü, kendi çıkarlarına aykırı gördüğü için yerine getirmemiştir. Aynı tarihlerdeki müttefikimiz İşveç'in, aradaki ittifak antlaşması Őartlarına aykırı olarak ve Rusya ile savaşı sürdürmek Şartıyla Osmanlı devletinden aldığı parasal yardımlara rağmen tek taraflı bir barışa yanaşması, İstanbul'da büyük bir infial ve hayal kırıklığı yaratmıştı.⁶ Bu gelişmeler Osmanlı devlet adamlarının sızlanmalarına yol açmış, antlaşma Őartlarını yerine getirmesini temin için Ahmed Azmi Efendi

⁴ M. Köhbach, "Çasar oder İmperator? Zur Titulatur der römischen Kaiser durch die Osmanischen nach dem Vertrag von Zsitvatorok (1606)", *WZKM*, 82, Wien 1992, s. 223-234.

⁵ M. Köhbach, "Die diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und dem osmanischen Reich im 17 Jahrhundert". *Osmanlı Araştırmaları*, İV, İstanbul 1984, s. 225-236

⁶ K. Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı. Meydana gelişi-tahlili-Tatbiki*. İstanbul 1984, s. 71 vd.

Berlin'e gönderilmiş, ancak bir başarı kayd edilememiştir.⁷ İsveç'in tek taraflı bir barış ile Osmanlı devletini yüzüstü bırakarak Rusya ile uzlaşması ve buna rağmen ancak savaşa devam etmesi şartıyla kendisine ödenmesi taahhüd edilen meblağın tediyesi peşine ısrarla düşmesi hayretle karşılanan bir husus olmuştur.⁸

Devletlerarası ilişkilerde çıkar ilintisi ağırlıklı olarak yeni politikalar belirleme ve eski telakkilerle yürütülen uygulamalardan vaz geçme, dış politikada edinilen tecrübelerle giderek geçerlilik kazanmıştır. Bu bağlamda, Reisülküttâb Âtîf Efendi'nin Avrupa'daki gelişmelerle ilgili olarak takdim ettiği 1798 tarihli bir lâyihası⁹ ve bu konularda Fransız temsilcisi Ruffin ile yaptığı bir görüşmesi,¹⁰ konuya parlak bir şekilde katkıda bulunabilecek fevkalade bir örnek değerindedir. Âtîf Efendi, Avrupa'daki son gelişmeler ve Fransa'nın Tulon limanında hazırladığı donanmasının Mısır'a saldıracağı şayiâlarının yayıldığı bir sırada, Osmanlı devletinin olup bitenlere seyirci kalmaması gerektiği ve son savaşlarda mağlub olduğu ve toprak kayıplarına uğradığı ve dolayısıyla doğal düşmanları olması icâb eden Avusturya ve Rusya ile Fransa aleyhine ittifak yapılmasını zarûrî görmekteydi. Bu politika devletce benimsenmiş ve Fransa'nın kuşkulandırılmamasına da özen gösterilmesine karar verilmişti. Öte yandan Ruffin de, Osmanlı devletinin Fransa'nın yanında yer almasa bile, karşı bir ittifaka meyl etmesini engellemeğe çalışmakta ve Osmanlı devletinin hiç olmazsa tarafsız kalmasını sağlamanın yollarını aramaktaydı. Hattâ, Fransa ile Avusturya ve Rusya arasında bir savaş ihtimali bulunduğunu açıkca ifade ile Bâbîâlî'nin Fransa yanında yer alacağını ilân edilmesini istemekteydi. Son savaşların oluşturduğu büyük düşmanlığa rağmen Avusturya ve Rusya yanında taraf tutulmasını devlet için en faydalı bir tercih olarak gören Âtîf Efendi, Ruffin ile yaptığı görüşmelerde, elçinin teklifleri karşısında renk vermemek için gayret göstermekte, "*İstanbul'da yeni icâd olunan diplomat lisânıyla ba'zı ibârât-ı mübheme irâd ederek, meseleyi geçiştirmeye*", dolayısıyla elçiyi oyalamaya ve aldatmaya çalışmaktaydı. Rus elçisi ile de görüştüğünde, ona da "*biraz diplomat ağzı satarak*" kendisini te'min etmişti. Yani, icâbında yalan ve aldatıcı beyânlar ile devletin çıkarları için en uygun lafları etmek, ancak bunun gerçek dışı olmasından ötürü birey olarak utanmamak ve bu işi renk vermeden, yüz kızartmadan yapmak zorundaydı. Dolayısıyla Avrupa anlamında siyâset gütmek, artık o devirde devlet adamlarının yakından ilgilenmek mecburiyyetinde kaldıkları bir iş olmaktadır.

"*Siyâsiyyât*", yani *politikanın*, dolayısıyla Avrupa politikası ve diplomasisi-

⁷ Gümeç Karamuk, *Ahmed Azmi Efendis Gesandtschaftsbericht als Zeugnis des osmanischen Machtverfalls und der beginnenden Reformära unter Selim III*, Bern-Frankfurt 1975, s. 201-204; K. Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı*, s. 93 vd.

⁸ K. Beydilli, "İgnatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosunyan). Ailesi hakkında kayıtlar, Nizâm-ı Cedîd'e dâir Lâyihası ve Osmanlı İmparatorluğundaki siyâsî Hayatı", *Tarih Dergisi*, İstanbul 1984, s. 279 vd.

⁹ *Cevdet Tarihi*, VI. s. 294-301, Zeyl, nr. 17

¹⁰ *Cevdet Tarihi*, VI, 284-285

nin, Osmanlı dünyası için yeni bir boyut kazandığına ve gerçekçi bir tarzda ele alınmaya başlandığına *Nizâm-ı cedîd* devrinin önemli isimlerinden Behîç Efendi de işaret etmektedir. Behîç Efendi 1803'de yazdığı risâlesinde "*Politika*" için, "*Politika lafz-ı mezkûr-ı Frengî olup, fi zemânina kizb u hile ma'zında isti'mâl olunur ise dahi asl ma'nâsı umûr-ı siyâsiyye ve tedbîr-i mudun demektir*"¹¹ derken, Avrupa politikasındaki tatbikatten olumsuz etkilenmiş olarak, o devirde "*politika*" kelimesinden, "*politika yapmak*", "*politikacı bir kimse olmak*" deyimlerinin yaptığı çağrışım hâlâ yaşadığına göre, günümüzdeki algılanmayı andırır bir biçimde, "*yalandolan laf soyleme*" şeklinde ("*kizb u hile ma'rızında*") bir anlam çıkartıldığına işaret eder. Ancak, asıl anlamının "*önemli siyâsî işler ve devlet tedbiri*" ("*umûr-ı siyâsiyye ve tedbîr-i mudun*") şeklinde olduğuna da dikkati çeker. Kelimenin bu olumsuz anlamının yerleşmesinde, Avrupa siyâsîlerinin, uzun zamandır gözlenen ve tecrübe ile edinilen temel davranışlarında, yani, yalnızca devlet çıkarlarını esas alan ve değişen şartların daha önce verilmiş sözleri geçersiz kılan, dolayısıyla bu gaye ile her türlü aldatma, yanıltma ve yalan beyânda bulunmalarının ("*kizb u yalan*"), yani "*politika*" yapmalarının etken olduğu açıktır. Osmanlı devlet adamlarının bu siyâsî ahlâk anlayışı içinde davranmaları epey zor olmuştur. Avrupa siyâsîleri ile aynı tarzda davranmak, "*politika yapmak*", siyâsî hileler, yalan beyânlar ve aldatmacalara tevessül etmek, konuya değinen Cevdet Paşa'nın kayd ettiği yukarıdaki ifâdesiyle, "*Istanbul'da yeni icâd olunan diplomasi diliyle, bazı muphem sozler serd edip, diplomat ağızı satmak*"¹² ve böylece yabancı elçileri oyalamak ve onları kendi üsûlleri ile iğfal edebilmek için, Osmanlı devlet adamları epey zorlanacaklar ve yüzlerinin kızarmasını önlemek ve utanma hislerini gizleyebilmek için epey zaman harcayacaklardır. Bu konuda Cevdet Paşa'nın, "*Velhasıl Turklar ikiyüzlülükden aslâ haz etmedikleri halde Reis Efendi ber-mukteza-yı vakt u hâl meclis-i vukelâ kararıyla lisân-ı diplomatı isti'mâl etmek üzere me'mûr edilmiştir*"¹³ değerlendirmesini yapmaktadır.

Özellikle, Venedik Cumhuriyeti'nin haritadan silindiği ve topraklarının Fransa ve Avusturya arasında paylaşıldığı Campo Formia Antlaşması'ndan sonra (17.10.1797) Avrupa politikasının şekli değişmiş ve devlet buna uyum sağlamak mecburiyetinde kalarak, Avrupa politikasına uygun bir lisân kullanmaya mecbur kalmıştır. 1797 senesi Avrupa için olduğu gibi Osmanlı devleti için de dış siyaset üslûb ve tatbikatı açısından bir *târîh-i cedîd*, yani bu anlamda yeni bir devrin başlangıcı olmuştur.¹⁴ Tulon'da hazırlanan filonun Mısır'a saldırmak üzere yola çıkarılacağı günlerde, buna dâir etrafta dolaşan şayiâları ve gözlenen kuvvetli emareleri yalanlayan ve aksini iddiâ ile Paris'deki tecrübesiz ve bireysel ahlâk değerleri ile

¹¹ Behîç Efendi, *Sevânîhu'l-Levîyih* (Hazırlayan, Ali Osman Çınar. MÜ.TAİF Yayınlanmamış Yüksek Lisans çalışması, İstanbul 1992), v. 36 a.

¹² *Cevdet Tarihi*, VI, 285

¹³ *Cevdet Tarihi*, aynı yer

¹⁴ *Cevdet Tarihi*, aynı yer

meselelere yaklaşan Osmanlı elçisi Seyyîd Ali Efendi'yi aldatan Talleyrand'ın,¹⁵ "utanmayarak yalan söylemekte olduğu ve hilebâziye ibtidâr" ettiğinin ve devleti aldatmakta olduğunun tesbiti ve bu durumun İstanbul'da Fransız temsilcisi Ruffin'den tahkik edildikte, onun da, Reis Efendi'nin yüzüne baka baka yalan söyleyerek, gelişmeyi inkâr etmesi, yine de şaşkınlıkla ve ayıplanarak karşılanmaya devam edecektir.¹⁶ Dost bildiği Fransızların Mısır'a saldırmalarıyla hayal kırıklığına uğrayan III. Selim'in "altı senedir kâfirler bizi iğfâl eyledi. Biz dahi altı mâh kadar onları iğfâl eylüyüp mümkün mertebe işimize baksak" tarzındaki ifâdeleri,¹⁷ dış politikada aldatılmış olmanın şaşkınlığını açığa vurmakta olması kadar, mukabil askerî tedbirlerin alınabilmesi için zaman kazanılması amacıyla karşı tarafın da aynı şekilde aldatılıp, oyalanmasını tâleb etmesi, Avrupa diplomasi ahlâkı ile politika yapmak zarûretinin idrâk edildiğine açık bir delildir.

Dinin devletlerarası ilişkilerde zannedildiği gibi önemli bir etken, hattâ bu ilişkilerin geliştirilmesinde bir engel olmadığını –XVI. yüzyılda Safavî İran ile Papalık başta olmak üzere Avrupa devletlerinin Osmanlı devleti aleyhine giriştikleri ittifak teşebbüsleri ve Türkleri iki cephede kısırmak politikalarını bir an için bir tarafa bırakacak olursak–¹⁸ Osmanlı tarafı için de geçerli olduğunu tesbit etmek şaşırtıcı gelebilir. 1790'da da Prusya ile yapılan ittifakın dinî yönden mahzurlu olup olmadığı, üzerinde tartışılan bir konu olmuş ve işin şer'î yanı, ulemânın birbirini tekzip eden fetvalarıyla münâkaşa edilmiş olmasına rağmen, neticede devlet menfaatlarının dinî kaygulardan daha üstün tutulması gerektiği, bu vesile ile bir defa daha ve açıkca dile getirilmiş ve Hıristiyan bir devletle ittifaka şer'ân cevâz verilmişti. Bununla beraber, Prusya ile ittifaka gidilmesi hususunda beliren tereddüdlerin dinî mahzûrdan ziyâde, daha çok o sıralardaki askerî ve siyâsî kaygularda yoğunlaştığı bilinmektedir.¹⁹ Bu hususta takınılan tavır, aynı konuda Avrupa'da duyulan tepkilerle mukayese edilemeyecek kadar yumuşak olmuştur. Bunda dünyevî ve uhrevî otoritenin tek bir şahısta toplanmış olmasının, dolayısıyla tahta yeni çıkmış bulunan III. Selim'in savaşa devam kararlılığı içinde bulunmasının önemli bir rol oynadığı açıktır. Oysa Müslümanlar'la, dolayısıyla Türkler'le ittifaka kadar varan yakın ilişkiler içinde bulunmak, Avrupa'da münâkaşalarını yakın zamanlara kadar sürdüren bir konu olmuştur. Fransa ve Osmanlı Devleti arasında 1536'da yapılan ittifâk antlaşması ile canlılık kazanan tartışmalar, özellikle kilisenin muhalefeti ile karşılaşmakta ve iki ayrı dünyanın içinde bulunduğu

¹⁵ Bu konuda bk. Maurice Herbet, *Fransa'da ilk daimî Türk elçisi Morali Esseyit Ali Efendi (1797-1802)*. Çeviren ve değerlendiren, Erol Üyepazarcı, İstanbul 1997, s. XX-XIX; 61 vd.

¹⁶ *Cevdet Tarihi*, VI, 411. Konunun ayrıntıları için bk. İ. Soysal, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız diplomasi Munasebetleri (1789-1802)*. Ankara 1964

¹⁷ E. Z. Karal, *Selim III.ün Hatt-ı Humayunları*. Ankara 1942, s. 54

¹⁸ Barbara von Palombini, *Bündniswerben abendländischer Mächte um Persien 1454-1600*. Wiesbaden, 1968. Geniş tanıtmaya için bk. K. Beydilli, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI, İstanbul 1981, s. 413-417

¹⁹ Bk. K. Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı*. s. 45 vd.

dinî zıddıyyeti gözler önüne sermekteydi. Ancak, Hıristiyanlar'ın kendi aralarında ki mezhep kavgaları yüzünden birbirlerine karşı duydukları nefret, zaman zaman bunların Müslümanlar'a karşı duydukları nefretten hiç de aşağı kalmamıştır. *Mu'tezil* Papa'nın elindeki *Birinci Roma'yı* ve Türkler'in eline geçen *İkinci Roma'yı* kaybedilmiş addeden ve *Üçüncü ve son Roma'nın Moskova* olduğu iddiâsında bulunan Rus ortodoksisinin Katolikler'e karşı duyduğu düşmanlık, Müslümanlar'a duyduğundan hiç de az değildi. Öte yandan Katolik kilisesi de uzun zaman *Ortodoks Rusları, Müslüman Türkler* ile aynı kefeye koymaya devam etmiştir. 1536 yakınlaşmasının Osmanlı dünyasında ne gibi akisler bıraktığı incelenmemiş olmakla beraber, Fransa'da ve Avrupa'da yarattığı çalkantıları takip edebilmek mümkündür. Dinî zıddıyyetin siyâsî birleşmelere her zaman engel olabilmese bile, sert tepkiler ile karşılaşılmasına yol açtığı ve işleminin engellendiğinin örnekleri 1740 Osmanlı-İsveç ittifakı karşısında İsveç'de duyulan hoşnutsuzlukta, 1779 Prusya-Osmanlı-Rus üçlü ittifak projesine karşı Rusya'da duyulan infîalde takip etmek mümkündür.²⁰ Türkler'le ittifak arayışı içine giren II. Friedrich'in, Müslümanlar'la işbirliği yaptığından ötürü kendisine yöneltilen tenkidleri göğüslemek zorunda kaldığı ve hıristiyanlığı elden bırakmayan diğer hükümdarların Müslümanlar'la yaptıkları işbirliklerinden ve dinî riyâkârlıklarından örnekler verdiği bilinmektedir. Nitekim, 1762 senesinin en sıkışık günlerinde Türkler'den gelecek yardımı büyük bir ümit ve sabırsızlıkla beklerken yazdığı şiirlerde, kendisini bu yüzden tenkid edenlere ve "*dinsizlikle*" suçlayanlara, "*bütün düşmanlarımın yüzüne haykırıyorum, benim yardımına gelen benim dinimendir ve benim zenginliklerimi, topraklarımı yağmalayanlardan ve bunları yaparken adaleti ve dini bir tarafa bırakanlardan yüz kat daha hıristiyandır. Asıl benim mahvolmamı isteyen dinsizdir*" diyecektir.²¹ 1771 Temmuz'unda Avusturya ile yapılan ve Rusya'ya karşı harekete geçebilmesi için Türklerin para yardımını öngören ittifak antlaşması da aynı hoşnutsuzluğun izlerini taşımış ve koyu bir Katolik olan Maria Theresia, antlaşma metni derkenarına, "*bu adamlardan parayı istemiyerek alıyorum*" diye bir not düşürmekten kendini alamamıştı.²² Oysa böyle bir ittifak antlaşması için gereken fetvanın alınmasında hiçbir zorlukla karşılanmamıştır.²³ Yine, Ruslar'a karşı girişmiş olduğu mücadeleyi sürdürebilmek amacı ile Osmanlı Devleti ile 1789'da bir ittifak yapan ve karşılığında yapılan önemli ödemeleri kabul eden İsveç'de, herhalde savaş hezimetinin etkisiyle, bu seferki ittifak aleyhinde herhangi bir dinî sızıltı pek duyulmamış, hattâ Bâbiâli'yi böyle bir yakınlığa ısındırmak için Kanuni zamanında da bu gibi ittifaklara gidilmiş olduğu, İstanbul'daki temsilcisi olan D'Ohsson tarafından örnek olarak gösterilmiştir.²⁴

²⁰ Bk. K. Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*. İstanbul, 1985, s. 109 vd.

²¹ K. Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*. s. 195

²² K. Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*. s. 194-195

²³ K. Beydilli, *1790 İttifakı*, s.48, n.9

²⁴ K. Beydilli, D'Ohsson, s. 309

18. yüzyılın son çeyreğinde açıkça beliren devletin içinde bulunduğu zafiyet ve düşmanları ile artık tek başına mücadele edebilmesinin imkânsız olduğunu görülmesi, siyâsî zihniyetin değişmesinde ve ittifak sisteminin gelişmesinde önemli bir etken olmuştur. Bu konular ile ilgili görüşmeler geniş tabanlı meclislerde ele alınmakta ve müzakere edilmekteydi. Bu *meşveret meclisleri* içinde ulemânın da yer almakta olmasında, dinî kesim temsiliyyetine yer vermek endişesinden ziyade, meseleleri kavrayabilen ve bilgi ve görüş sahibi devlet ricali ile en doğru seçeneklerin belirlenmesi ve bu konularda oluşacak mes'uliyetin geniş tabanlara taşınması kaygusunun ağır bastığı görülmekle beraber, bu durumun ulemânın devrin okuryazar takımı içinde önde gelen bir kesim olduğu zaruretinden de kaynaklandığına şüphe yoktur. Bununla beraber, meselâ, Prusya ile yapılacak ittifaka karar vermek üzere toplanan meşveret meclisi içinde yer alan Rumeli eski kazaskerlerinden Tevfik Efendi'nin, toplantıda yönelttiği, "*Prusya dedikleri hangi devlettir*" suâli ile hâzır bulunanları şaşırtan bilgisizlik derecesini ortaya koyduğunda,²⁵ daha sonraki meclislere iştirak ettirilmemesi, dinî kisvenin değil de, bilgi birikiminin bu gibi toplantılara iştirakin esas sebebi olduğu gereğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Nitekim, elçilerle yapılan karşılıklı görüşmelerde yer alan devrin önde gelen isimlerinden ve ulemâdan Tatarcıkzâde Abdullah ve İbrahim İsmet Beyefendi gibi şahsiyetler din ve dünya işlerinin imtizacında başarılı hizmetler görmüşlerdir.

19. yüzyılda Osmanlı diplomasisinin sivilleşmesi, Avrupa siyâsasına nüfuz ve siyaset bilimindeki uzmanlaşma ile doğru oranda yürüyecektir. III. Selim devrinde, Mahmud Râif ve Ebubekir Ratıb efendiler gibi lisan bilir ve Avrupa ahvâline vâkıf reisülküttâblar eliyle yürütülen dış politika, ikili ve üçlü ittifaklara varan gelişmelerde önemli başarılar kaydeder ve XVIII. yüzyılda başlamış olan Avrupa devletler hukukuna intikal etme ve Avrupa devletler camiasının bir üyesi olma sürecini tekemmül ettirir.²⁶ Fransa'nın Mısır'a saldırması üzerine 1799 senesi başlarında Rus, İngiliz ve Sicilyateyn ile ilk defa olmak üzere yapılan ittifakların ve girişilen müşterek askerî harekâtın, Avrupa ittifak sistemi ve bunun işleyişi hakkında önemli tecrübe ve birikimlerin oluşmasına yol açan büyük denemeler olduğuna şüphe yoktur. Rusya ile yapılan ittifakın 1805'de yenilenmesi ve uzatılmasına rağmen, hemen akabinde, Avrupa'da değişen siyâsî şartlar karşısında Fransa politikasına dönülmesi zaruretinin ortaya çıkması anında yürürlükten kaldırılması ve Fransa politikasına yanaşılması, neticede bir Osmanlı-Rus ve İngiliz savaşına müncer olmuş olsa da, devletin aradan geçen zaman içinde Avrupa politikasına intikalindeki becerisini de gözler önüne serer mahiyette olması ve antlaşmaların, devlet çıkarları ile uyduğu müddetce geçerli olabileceğine dair genel kaidenin kavranmış olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Rus ittifakının 1805'de yenilen-

²⁵ Bk. *Cevdet Tarihi*, IV, 191. kezâ Beydilli, *1790 İttifakı*, s. 40

²⁶ Bu konuda bk. Yasemin Gönen, *The Integration of the Ottoman Empire into the European State System During the Reign of Sultan Selim III* Boğaziçi Üni. SBE İstanbul 1991. Yayınlanmamış master tezi

mesine rağmen uygulanmaması, Osmanlı siyâsi ahlâkının *Avrupalılaştığı* bir işareti olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Bununla beraber, Osmanlı diplomasisinin Avrupa diplomasisi karşısında kendisine duyduğu güvenin tamamen yerleştiğini iddia etmek için henüz çok erkendir. 1812 Bükreş barışı görüşmelerini yürüten Galip Efendi'nin, "*bi'l-cümle düvel-i ecnebiyyeye ve ale'l-husûs Rusya'ya bir vechle emniyyet câ'iz olmaz*"²⁷ uyarısı, devrin padişahı dahil olmak üzere tüm ricâlinin paylaştığı bir husûsdur ve 1815 Viyana Kongresi'ne vâki davetlere rağmen iştirâk edilmemesi büyük ölçüde bu güvensizlikle ilgili olsa gerektir.

1821 Rum isyanları ile başlayan ve 1832'de Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ile gelişen devir, Osmanlı diplomasisini ağır bir imtihana tâbi tuttu ve modern anlamda yapısal değişikliklerin başlatılmasında ve geliştirilmesinde en önemli etken oldu. Uzman ve dilbilir bir hariciye kadrosunun mevcut olmamasının sıkıntıları Hariciye Nezareti'nin kuruluşuna kadar geçecek zaman içinde büyük bir zafiyet olarak hissedildi.²⁸ Daimi elçiliklerin tekrar canlandırılması ve teşkilatının nihayet kalıcı bir yapıya kavuşturulması (1834), devrin zaruretinin tacil ettiği ihmale uğramış tedbirleri arasındadır.

Mısır valisinin arzettiği tehlikeyi bertaraf etmek üzere Ruslarla Hünkar İskeleyi Antlaşması ile girişilen ikinci ittifak (8.7.1833), konuya ilgisiz kalan Avrupa büyük devletlerini, bu arada özellikle İngiltere'yi harekete geçirmek için emsalsiz bir manevra ve diplomatik atılım oldu.²⁹ Hünkar İskeleyi Antlaşması'nın Boğazları Rusya'ya açan ve diğer devletlere kapayan gizli maddesi, neticede 1841 Londra Boğazlar Mukavenâmesi ile Boğazların devletlerarası hukukda müştereken iştirâkine gündeme getirecek olan yeni bir hukûkî yapıya dönüşmesine müncer olacak olsa da,³⁰ oturlan coğrafyanın stratejik önemini ortaya süren politikalar geliştirilmesinin ilk önemli ve başarılı denemesi oldu. 1839 Nizip hezimetinden sonra, arada nizâmî bir ittifak olmamasına rağmen İngiltere'nin gösterdiği siyâsi ve askerî etkinlikler ve nihayet Mehmet Ali'nin irsen dahi olsa yalnızca Mısır valiliği ile iktifa etmesinin sağlanması (1840), özellikle Mustafa Reşid Paşa ile şahsiyet bulan dış politikadaki gerçekçiliğin bir neticesi sayılmalıdır. Reşid, Âli ve Fuat paşaların temsil ettiği Tanzimat diplomatlarının, özellikle Rusya'nın tazyikleri karşısında yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kalan imparatorluğu, 1853 Kırım Savaşı esnasında İngiltere ve Fransa'yı ve hattâ Avusturya'yı da yanlarına alacak bir büyük ittifakla ayakta tutmuş olmaları ve 1856 Paris Antlaşması ile toprak bütünlüğünü te-

²⁷ Galib Efendi, *Mevrîdu'l-uhûd..* 1812 Bükreş Andlaşması görüşmeleri ile ilgili Başmurahtas Galib Efendi'nin evrâkı. (Hazırlayan Mehmet İkkin Erkutun. İÜSBE. yayınlanmamış Yüksek Lisans çalışması. İstanbul 1997), v. 91a.

²⁸ Bk. C.V.Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire The Sublime Porte 1789-1922*. Princeton-New Jersey 1980

²⁹ Bu konuda yeni bir çalışma olarak bk. M. H. Kutluoğlu, *The Egyptian Question (1831-1841) The Expansionist Policy of Mehmed Ali Paşa in Syria and Asia Minor and the Reaction of the Sublime Porte* İstanbul 1998

³⁰ Bk. Cemal Tükin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*. İstanbul 1947, s. 204 vd.

min ile Avrupa devletler hukuku ve ahengine katılmasının sağlanması, Osmanlı diplomasisinin bir yüzyıla yakın devam eden büyük ve acılı deneyimler sonucu erişilen olgunluğunun ve rüşt ispatının bir göstergesi olduğuna şüphe yoktur.

İmparatorluk, son yüzyılında, ancak büyük devletler arasındaki dengelerden istifade ile ayakta kalabilmiş ise, bunda en büyük payın, devletin kendi zafiyetini iyi tanımlamış, Avrupa ahvaline vâkıf, devletlerarası dengeleri dikkate alan, Avrupa tarzında ve gerçekçi bir dış siyaset takib edilmiş olmasında yatmakta olduğunu kabul etmemeye imkân yoktur.